

БАЙЫРКЫ ОРХОН-ЕНИСЕЙ ЭСТЕЛИКТЕРИНИН ИЗИЛДЕНУУТАРЫХЫНАН

Бул макалада 17-18 кк байыркы Орхон-Енисей кыргыз-турк жазма эстеликтеринин 19-кылымда ачылышы тууралуу маалыматтар айтылат. Мындан сырткары ошол жазуулурды изилдоочулор жонундо маалыматтар берилет.

Негизги сөздөр: Орхон- Енисей эстеликтери, байыркы түрк элдери, цивилизация, жазмага ээ болушу.

ANCIENT ORHON-ENISEI MONUMENTS IN THE HISTORY OF RESEARCH

In this article was given information about Orhon-Enisei Kyrgyz-Turk hand -written monuments in 17-18th centuries which was discovered in 19centure.Also was given information about hand-written researchers.

Key words: Orhon- Anniston monuments of ancient Turkic peoples, civilizations, have a brief.

Азыркы учурда дүйнө жүзүндө жашап жаткан коомдук-саясий түзүлүштөгү кандай эл болбосун, алардын бардыгы бир канча кылымдар бою коомдук өнүгүүнүн тарыхый татаал жолду басып өткөн. Мына ошол тарыхый татаал жагдай-шарттарды башынан кечирип, көптөгөн жылдар бою акырындап өнүгүп-өсүп келген элдердин катарына түрк тилинде сүйлөгөн бир канча калк кирет.

Кыргыз эли да, ошол түрк элдеринин ичинен эң эле «байыркыларынан» болгондуктан, мына ошол башка түрк элдери баштарынан кечирген тарыхый шарттардын, окуялардын көбүн өз башынан кечирди. Ал тургай VI кылымда эле тарыхта белгилүү болгон түргөш, аз, тадуш, чик, карлуг ж.б. элдер өз атын жоготуп, кийинки мезгилдерде тарыхта дайынсыз жок болуп кеткен сыңары кыргыз эли тарыхтын бир бүктөмүндө калып жоголуп, унутулуп кетпестен, бүгүнкү күндө өз алдынчалыгы бар Кыргыз мамлекети өз өнүгүүсүн улантып жатат.

Азыркы кездеги Борбордук Азия жана башка жерлерде жашаган түрк элдери менен канатташ жаңылануунун жана кайра куруунун тарыхый жаңы жолуна бет алды. Экономикалык жана маданий өнүгүүнүн тарыхый татаал жолун баштарынан кечирүүдө. Тактап айтканда, Орхон-Енисей аймагы да байыртадан бери кыргыз элинин ата-журту болуп келген. Мына ушул кең аймакты мекендеген кыргыз эли да акырындап цивилизацияга өсүп жетип, коомдук-саясий жана маданий жактан өнүгүүсү башка Европа элдерине эчак эле белгилүү болгону тарыхта маалым.

Енисейдин жогорку агымында, Минусинскиде жашаган байыркы кыргыздардын, карагастардын, хакастардын, тувалыктардын жана Алтайдагы башка элдердин ата-бабалары тыгыз карым-катышта болушкан. Жогоруда айтылып кеткен түрк урууларынын (анын ичинде байыркы кыргыздардын) тилдеринин өзгөчөлүктөрүн толук бере алган жазуу системасы болгон» деп жазат окумуштуу С.Сыдыков.

Албетте, бул пикирди айтууда автор А.Н.Бернштам, С.В.Киселев, С.Е.Малов, В. М. Насилев ж.б. эмгектерине таянгандыгын ачык көрсөтөт. Демек, мамлекеттик түзүлүштүн чыңдалышы, жазма, окуу иштеринин пайда болушу, маданиятынын өнүгүшү ошол элдин цивилизацияга жетишкенинин бирден бир орчундуу белгиси болуп саналат.

Түркий тилде сүйлөгөн элдер да мына ошол өнүгүүнүн бир белгиси болгон жазманы колдонгону, белгилүү түркологдор жана тарыхчылардын далилдөөлөрү боюнча биздин эранын VI кылымынан башталат. Ал тургай көрүнүктүү түрколог С.Е.Малов Енисей

эстеликтерин «биздин эранын V кылымына» таандык деп болжолдойт. V–VI кылымдарда кыргыз ж.б. түрк элдери жазмага ээ болгону чындык, бирок такталган датаны белгилөө келечектин иши болуп саналат.

«Борбордук Азия менен Орто Азияда жашаган түрк элдеринин тарыхында айрыкча орунду рун, б.а. байыркы Орхон-Енисей жазуусу ээлейт. Көчмөн чарбадагы элдердин ичинен тарыхта байыркы түрк уруулары өндүү өздөрүнөн кийин жазуу издерин калтырган элдер аз. Бул жагынан алганда байыркы Орхон-Енисей эстеликтери түрк элдеринин материалдык-маданий байлыгы катары таанылууга да тийиш. Белгилүү түрколог С.Е.Малов: «Бул жазуу эстеликтерден, айрыкча этнографиялык жактан, көп нерселерди алууга болот. Биз үчүн өзгөчө эстеликтердин тилдик материалдары өтө баалуу», – деп белгилейт.

Чындыгында таш бетиндеги бул тарых, биринчиден, байыркы түрк элдеринин социалдык турмуш-тиричилигин, экономикалык-саясий, тарыхый кырдаалдарын жеткилең баяндаса, экинчиден, бул элдердин тилинин V–VI кылымдардагы өсүп, өнүгүш абалын илимий негизде изилдөөгө база болуп да саналат. Эстеликтердин баалуулугу жогоруда айтылгандар менен гана чектелип калбайт. Тескерисинче, бул жазуу эстеликтери ар тармактуу кылдат изилдөөнү талап кылат» деп жазат С.Сыдыков Кыргыз Илимдер академиясынын Тил жана адабият институту тарабынан жарыкка чыгарылган коллектив даярдаган «Орхон-Енисей тексттери» аттуу эмгектин кириш бөлүмүндө.

Орхон-Енисей жазуу эстеликтерин ар тараптан кылдат изилдөө иши дагы эле болсо күн тартибинде турат. Орхон-Енисей жазма эстеликтерине кызыгуу жана аны изилдөө иши башталганынан кыйла мезгил болуп калса да, анын сыры толук ачыла элек. Тактап айтканда, ал эстеликтер XVII кылымда эле билине баштап, XIX кылымда окулуп, изилдене баштаганы белгилүү. Бирок, ошого карабастан, дагы көп нерселер тактала элек. Мисалы, ал кыргыз-түрк алфавити ким тарабынан түзүлгөнү, Енисей жазууларынын кайсы жылдарда жазылганы туурасында даталары так көрсөтүлгөн маалыматтар, Орхон-Енисей жазууларынын тили түрк урууларынын кимисине таандык экени же кандай тил болуп саналары жөнүндө такталган бирдиктүү пикир жок. Ошондой эле кыргыз тарыхына байланыштуу бир катар орчундуу (кыргыздар VI–VII кылымдарда Орто Азияда болгонбу) маселелер так эмес. Башкача айтканда, бардык окумуштуулар тигил же бул маселе боюнча ынанымдуу, жыйынтыктуу бир пикирге келе элек.

Бирок ошого карабастан бир катар баалуу эмгектер жарык көрдү. Көптөгөн маселелер такталды. Эстеликтеги жазуулар окулуп, бир катар тилдерге которулду.

Орхон-Енисей таш эстеликтери туурасында эң алгачкы маалымдоолор Сибирь атласын түзгөн окумуштуу, карта түзүүчү жана этнограф С.У.Ремезовго таандык. Бул окумуштуу 1696–1697-жылдары эле ташка жазылган жазуулар жөнүндө кабарлайт. Мына ошондон баштап Енисей таш жазмасы туурасында маалымдоолор көбөйө берет.

Кийинчерээк бул эстеликтерди тагыраак белгилеп, алгачкы жолу ачылыш жасоо Петр I нин убагында согушта туткунга түшүп, Сибирь сүргүнүнө айдалган швед офицери Филипп Иоганн Страленбергдин (Табберт) үлүшүнө туура келет. Страленберг 1713-жылдан 1722-жылга чейин Сибирде Тоболь шаарында жашап, жергиликтүү элдердин тарыхына, тилине кызыгып, баалуу материалдар жыйнайт. Енисей дарыясынын аймагынан белгисиз тамгалар менен ташка чегилип жазылган эстеликтерди табат. Енисей таш эстеликтериндеги жазууларды ал «рун жазуусу» (Скандинавия элдеринин тилинде «рун» белгисиз, «табышмактуу» деген сөз) деп атайт. Страленбергдин бул «рун жазуусу» (белгисиз, табышмактуу жазуу) деген пикири бүгүнкү күнү да илимде кеңири кабыл алынып калды. Ал сүргүндөн кайткандан кийин 1730-жылы өзү жыйнап жүргөн материалдардын негизинде «Новое географическое описание Великой Татарии», «Северная и восточная части Европы и Азии» аттуу эмгектерин жарыкка чыгара баштайт. Бул эмгектеринде Енисейдеги ташка жазылган эстеликтер жөнүндө маалымат берет. Страленберг менен катар эле Сибирде жети жыл бою саякатта жүргөн немец окумуштуусу, натуралист Д.Миссершмидт да бул Енисей рун жазмасы жөнүндө Сибирге жасаган саякаты туурасында жазган күндөлүгү аркылуу Европа окумуштууларына кабарлайт. Мына ушундан кийин аталган жазма эстеликтери

жөнүндө кабар Россияга да, чет өлкөгө да дайын болуп, бир катар илимпоздордун бүйүрүн кызытат.

Орус окумуштуусу Г.И.Спасский рун жазмасы туурасында кызыктуу фактыларды камтыган «Записки о сибирских древностях» деген макаласын 1818-жылы «Сибирский вестник» аттуу журналга жарыялайт. Кийин бул эмгек латын ж.б. тилге которулуу менен Европага тарайт.

Ушул макаладан кийин чет өлкөлүк окумуштуулардын да кызыгуусу дагы да күч алат. Француз окумуштуусу Абель-Ремюза ушул макаладан кийин бул жазмага көңүл бөлүп, аны усундарга таандык болуш керек деп болжосо, ошол эле Г.И.Спасский дагы да ойлонуп көрүп, монголдорго же мүмкүн калмактарга тиешелүү жазуу болуш керек деген пикирин айтат. Борбордук Азияда мындай табышмактуу жазма эстеликтердин бар экендиги туурасында кабардын бир катар өлкөлөргө тарап, окумуштууларды ал эстеликтердин сырын ачууга, окууга күч аракетин жумшоого багыт бериши эле илимде прогрессивдүү окуя болуп калды.

1889-жылы фин окумуштуулары Енисей жазуу эстеликтеринин атласын түзүшүп, бул эстеликтерди фин элине таандык деп болжожту. Бул көз караш эстеликтердеги рун жазмасы окулганга чейин күчүн жоготпостон сактап келди да, качан гана ал эстеликтердеги жазуулардын ачылышы, же болбосо окулушунан кийин ал пикир өзүнөн-өзү жокко чыгарылды.

Ошол эле 1889-жылы орус окумуштуусу, сибирдик край таануучу, археолог жана этнограф Н.М.Ядринцев Енисей эстеликтеринен башка жерден, Монголиядагы Кошо-Цайдам өрөөнүндөгү Орхон дарыясынын жээгинен чоң таштарга чегилген жазма эстеликтерди тапкан.

Ал табылган эстеликтеги жазуулар эки тилде, кытай жана рун алфавити менен жазылганы бара-бара аныкталат.

Окумуштуу Н.М.Ядринцев 1889-жылы Орхон дарыясынын боюнда Кошо-Цайдам өрөөнүнөн тапкан Күл-Тегинге арналган эстеликке окумуштуулар тарабынан берилген мүнөздөмө «Орхон-Енисей тексттери» аттуу эмгекте мындайча жалпылаштырылып жазылган:

«Эстелик 1889-жылы Е.М.Ядринцев тарабынан Орхон суусунун жээгинде Кошо-Цайдам деген жерден табылган. 1894-жылы окумуштуу В.А.Радлов тарабынан изилдөөгө алынып, эстеликтин окулушу такталган.

Н.М.Ядринцевдин илимий экспедициясы өз ишин улантып, 1889-жылы Орхон дарыясынын жээгиндеги Эрдени Цзу монастырынын 60 км түштүк тарабынан Могилян каганга (Билге каганга) арналган дагы бир эстеликти табат. Бул эстелик Күл-Тегиндин агасы, Билге-Каганга арналып, 735-жылы салынып бүткөрүлгөн. Ал эстеликтеги ташка чегилген жазуулар да Күл-Тегиндин эстелигиндеги жазууга мазмундук жактан окшош. Ал тургай бири-бирин кайталаган жерлери да бар. Экөөндө тең VII–VIII кылымдардагы түрк уруулары, анын ичинде кыргыздардын да тарыхый турмушунан маалымат берген жерлери арбын кездешет.

Мына ошентип, Енисей эстеликтеринен кийин Орхон жазуу эстеликтери да ачыла баштайт. Эгер мурда Н.М.Ядринцевдин экспедициясына чейин Енисей дарыясынын өрөөнүнөн табылган эстеликтер «Енисей жазма эстеликтери» деп аталып келсе, эми Н.М.Ядринцевдин табылгаларынан кийин Орхон эстеликтери, же болбосо «Орхон-Енисей жазма эстеликтери» деп тарыхый жаңы аталыш кабыл алынып калды. Бул аталыш бүгүнкү күндөрдө да дүйнөлүк илимий жана маданий чөйрөлөрдө өзгөрүүсүз колдонулуп келе жатат.

Н.М.Ядринцевдин экспедициясына удаалаш 1890–1891-жылдары Орхон суусунун боюна финдердин жана орустардын археологиялык экспедициясы келип, жазуу эстеликтердин сүрөтүн тартышат. 1891-жылкы орус экспедициясына Петербург Илимдер академиясынан академик В.В.Радлов жетекчилик кылып келип, жазма эстеликтер менен кеңири таанышуу менен бирге алардын тексттеринин сүрөттөрүн тартып алышат.

1892-жылы бул эки экспедицияларда чогулган материалдардын негизинде Монголиядагы Орхон жазууларынын сүрөттөрү басылган, географиялык карталары менен бириктирилген эки чоң атлас жарыяланган. Бул жаңылыктар Орхон-Енисейдеги табышмактуу жазуулардын ачкычын таап, аларды окууга кызыккандарга көрсөтмө курал болуп берди.

Мына ушундан кийин Даниялык окумуштуу, профессор Вильгельм Томсен 1893-жылы Орхон жана Енисейдеги рун жазмасын биринчилерден болуп окуйт. Академик В.В.Радлов да ошол учурда бул ташка чегилген жазуулардын тамгаларын чечмелөөнүн үстүндө иштеп, ондон ашык тамганын окулушун тактап койгон болот. 1893-жылы 25-ноябрда В.Томсен Орхон жана Енисейдеги рун жазмасынын толук алфавитин ачкан. Мына ошентип, Орхон-Енисей кыргыз-түрк жазма эстеликтерин ар тараптан кеңири изилдөө башталды. В.В.Радлов, В.Томсен, В.В.Бартольд ж.б. окумуштуулар бул эстеликтердеги жазуулардын эл тарыхы менен байланышын кытай, араб, перси жазма булактары менен салыштырып, изилдөөнү баштап, кыйла ийгиликтүү натыйжаларга ээ болот.

Түрк элдеринин ичинен кыргыз калкы да ХХ кылымга чейин өз башынан өткөргөн тарыхый татаал окуяларды кагаз бетине түшүрө алышкан жок. Ал тургай азыр да кыргыз эли өзүнүн чыныгы тарыхын окуй элек. Бул багытта бүгүнкү кыргыз тарыхчыларынын натыйжалуу бир катар иш аракеттерди жүргүзүп жатышканы колдоого арзыйт. Бирок, ошого карабастан, «Манас» баш болгон бир катар кыргыз эпосторунда өткөндөгү эл тарыхынын издери жатканын танууга болбойт. Мына ошол элдик дастандар, эпостор кыргыз тарыхын жазууда башка жазма булактар менен катар эле белгилүү өлчөмдө жардамга келип жатат. Албетте, эпос тарых эмес, бирок, андагы сүрөттөлгөн окуялар элдин башынан өткөн татаал турмуштук жагдай шарттардын негизинде жаралары чындык.

Ал эми Орхон-Енисей эстеликтериндеги ташка жазылып калган тарыхый маалыматтар, эпосторго салыштырганда, көп жагынан түрк элинин тарыхына өтө жакын турат. Өзгөчө, Барсбек, Йаглакар, Күл-Тегин, Тонүкүк, Билге каган, Кули-Чур жана башка эстеликтерде турмушта болгон тарыхый инсандар жана түрк элдеринин тарыхый турмушу көркөм формада ташка чегилип жазылган.

Бул эстеликтердеги жазууларды чечмелесек түрк элдеринин VI–VIII кылымдардагы тарыхына түздөн-түз байланышы бар экени даана көрүнөт. Ошондуктан А.Н.Бернштам, Л. М. Гумилев, С. В. Киселов, Ө.Караев, С.Г.Кляшторный, Ю. Худяков ж.б. окумуштуулар Орхон-Енисейдеги байыркы кыргыз-түрк жазма эстеликтерин Борбордук жана Орто Азиянын тарыхын изилдөөдө табылгыс баалуу булак катары эсептешкени бекеринен эмес.

Орхон-Енисей эстеликтеринин ичинен өтө көлөмдүүсү жана эл тарыхынан бир кыйла маалымат бергени Күл-Тегин, Билге каган, Тонүкүктүн эстеликтериндеги жазуулар болуп саналат. Бул эстеликтердеги жазуулардын мазмуну бири-бирине өтө жакын.

Алардын ичинен Орхон-Енисей эстеликтериндеги жазуулардын байыркы түрк урууларынын адабиятынын үлгүлөрү экендигин ишенимдүү, так далилдеп көрсөткөн «VI–VII кылымдардагы түрктөрдүн поэзиясы» (1965), «Байыркы түрк адабиятынын поэтикасы» (1976) аттуу эмгектердин автору, белгилүү окумуштуу И.В.Стеблева «Байыркы замандарда жана орто кылымдын баштапкы мезгилинде Борбордук, ошондой эле Орто Азиянын учкыйырсыз мейкининде өмүр-тиричилик өткөргөн ар түркүн уруу эл бирде эбегейсиз күч кубатка эгедер уруулук биримдикке баш кошушса, бирде кайрадан бытырап таркап турушкан. Ошондуктан бул мезгилдин адабий эстеликтерин түрк тилинде сүйлөгөн элдердин орток мурасы деп саноого болот» деп жазат.

И.В.Стеблеванын калыс жана эң туура айтылган бул пикиринде түрк элдеринин орток мурасынын катарына байыркы мезгилдердеги Орхон-Енисей жазуулары гана эмес, орто кылымдын баштапкы мезгилиндеги Ахмед Югнеки, Кожо Ахмед Ясавилердин чыгармалары да кирери туурасында сөз болуп жатат. Чындыгында эле И.В.Стеблева белгилегендей, VI кылымдан XVII кылымга чейинки мезгилдерде түрк тилинде сүйлөгөн элдерге, анын ичинде кыргыз элине да тиешеси бар орток адабий мурастары жаралганы белгилүү.

Жыйынтыктап айтканда, Орхон-Енисейдеги байыркы кыргыз-түрк жазма эстеликтери XVII–XVIII кылымдарда ачылып, XIX кылымдын акырында эстеликтердин алфавити такталып, окулуп, залкар окумуштуулар баш болуп изилдеп, жогоруда айтылгандай нечендеген чоң-чоң эмгектер жаралса да, алдыда дагы тактала турган көп маселелер бар экени талашсыз. Эстеликтеги жазууларды илимдин ар түрдүү тармактарына байланыштырып изилдөөнү күчөтүү жана бир катар жаңы-жаңы маалыматтарга ээ болуу бүгүнкү жана келечектеги илимий изилдөө мекемелеринин жана окумуштуулардын бирден бир милдети болуп саналат.

Адабияттар:

1. Бартольд В. В. Кыргыздар Ала-Тоо. 1988. № 3. 115-б.
2. Орхон-Енисей тексттери. – Ф., 1982. 7–8-бб.
3. Бернштам А. Н. Социально-экономический строй Орхон-Енисейских тюрок VI–VIII вв. – М.–Л., 1946;
4. Киселев С. В. Древняя история тюрок Южной Сибири. – М., 1951.
5. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрок. – М., 1952;
6. Насилов В. М. Язык Орхон-Енисейских памятников. – М., 1960.
7. Орхон-Енисей тексттери. – Ф., 1982. 6-52 б.
8. Стеблева И. В. Түрк тилиндеги байыркы адабият Ала-Тоо. 1990. № 7. 114-б.